

БИСМАРК НА БАЛКАНИТЕ

Радослав Мишев

Най-трудната задача на професионалния историк е да проникне назад във времето на разглежданото историческо събитие или личност. Проучвайки достъпните писмени свидетелства, пред неговите очи проблясват или избледняват различни представи, а вероятно към тях в различна степен се прибавя и личната позиция на автора. Затова по някои проблеми едва ли ще се стигне до "абсолютната" истина. Последното отбелязване на 140-годишнината от рождението на Стефан Стамболов показва, че разнообразието във вижданията продължава да е немалко и това е нормално за една обективна историческа наука.

Още от съвременниците на Стамболов се открояват две полюсни мнения за ролята на неговата личност и дейност. Едните го характеризират със суперлативи, а другите го критикуват и отхвърлят. Едни от често срещаните определения, изричани от неговите привърженици в чужбина и България, е "българският Бисмарк" или "Бисмарк на Балканите". Имат ли достатъчно основание тези твърдения, или те са обикновен похват на политическите пристрастия? Без да правя преглед на многобройните положителни и хвалебствени позовавания на чуждестранни и местни автори, журналисти и политици, смятам, че съпоставителният анализ и опитът да се проектират държавническите умения и постижения на Стамболов върху несъмнено по-мощната личност на Бисмарк могат да допринесат за по-цялостната му характеристика. Сравними ли са тези личности и не е ли твърде помпозно и пресилено това намерение? На това ще се опитам да отговоря в следващите редове. Същевременно ще изложа и някои мисли относно дейността на Стамболов.

* * *

Въпреки безспорно различните мащаби и периметри между Германия и България и съответно между възможностите на Бисмарк и Стамболов, има нещо общо в държавно-строителната и външнополитическата дейност на двамата държавници. Не е тайна, че Ото фон Бисмарк посвещава голяма част от живота си на обединението на Германия и държавното строителство, като тук се разгръща неговият дипломатически и политически талант. Съществени резултати постига Бисмарк и като ръководител на германска-

та външна политика през двадесетилетието след Френско-пруската война от 1871 до 1890 г. За Стамболов също може да се каже, че има да решава подобни въпроси. И двамата живеят в XIX в. - века на националноосвободителните и националнообединителните движения.

Ото фон Бисмарк за пръв път поема държавното кормило като министър-председател на Прусия през тревожните дни на октомври 1862 г. в разгара на "конституционния конфликт" в това кралство. Тогава Вилхелм I му заявява, че има опасност от революция и техните глави могат да паднат на централния площад в Берлин. Стефан Стамболов също навлиза във върховете на реалната политическа власт през годините на българската криза от 1885-1887 г., изпъстрени с преврат, контрапреврат, военни бунтове и др. През 1884-1886 г. той е председател на Народното събрание, регент — 1886-1887 г. и министър-председател - 1887-1894 г. Години, сполучливо наречени от Рихард фон Мах "български бурни времена".

Ото фон Бисмарк провежда три успешни войни за обединението на Германия, докато Стамболов, като изключим Сръбско-българската война, в която той не е натоварен с изпълнителна власт, няма такава възможност. Съществуващите тогава реалности на Балканите го принуждават да използва друга стратегия и тактика, която се оказва ефективна. Неговите усилия са насочени към подобряване на отношенията със западните държави и Турция с цел да се консолидира българската националност в Македония и Тракия. Безспорни са неговите заслуги за разширяване епархиите на Българската Екзархия в Европейска Турция, българското просветно дело и от там правата на българското население. Така се създават благоприятни предпоставки за предстоящите националнообединителни борби.

Впечатляват редица позитивни качества, общи за двамата държавници. Известна е дарбата на Бисмарк да взема правилни решения, да проявява усет за политическа реалност, дипломатическа гъвкавост и сила. Посочените качества той блестящо доказва при обединението на Германия "чрез желязо и кръв". Известният консерватизъм на германския канцлер не му пречи при необходимост да влиза в контакти с националноосвободителни или революционно-демократически движения. Характерен е случаят с Австро-пруската война от 1866 г. С цел да привлече Италия като съюзник, Бисмарк заплашва крал Виктор Емануил, че ако последният се отклони от подписването на съюстен договор, канцлерът ще се обърне за съдействие към Джузепе Гарибалди и Дж. Мацини. При други обстоятелства Бисмарк наврежда на полското национално въстание през 1863 г. Тогава неговият представител Алвенслебен подписва конвенция с Русия, даваща право на руските войски да навлизат и на пруска територия при преследването на полските въстаници. Явно обединяващият момент в тези разнопосочни тактически действия са националните интереси на Прусия /по-късно Германия/.

При Стамболов също се забелязва съчетание на подобни качества и тактически ходове. При обявяването на Съединението през 1885 г. той, като председател на Народното събрание, взема единствено правилното решение: да се подкрепи великото дело! Знаменателни са неговите думи към колебаещия се княз Александър Батенберг "Пред Ваше Височество стоят два пътя: единият за Пловдив и докъдето бог каже; другият за Свищов, Дунав и Дармщад. Аз Ви съветвам да поемете короната, която народът Ви предлага". Стефан Стамболов също използва заплахата със сила при решаване на определени външнополитически въпроси. Например, ултимативният тона на българската нота до Високата порта от 16 юни 1890 г., изискваща допускане на български владци в Македония и признаване на Фердинанд за законен княз. В това отношение Стамболов няколко пъти заплашва с обявяване независимостта на България и неплащане на румелийския данък. При това той ги съчетава с приятелски жестове към Турция и наистина постигна резултати. Два пъти султан Абдул Хамид отстъпва пред българските искания - през 1890 и 1894 г., като разрешава допускането на четирима български владци в Македония /Скопие, Охрид, Неврокоп и Велес/. Екзархията получава правото да издава легален вестник "Новини", признава се автономията на българските училища и се разрешава на Екзарха да премести своята резиденция в цариградския аристократичен квартал Пера. Освен това Високата порта потвърждава правата на българските общини в Македония и Одринско, а султанът подарява на Българската екзархия място в Цариград за построяване на духовна семинария. При тогавашните международни условия тактиката да се укрепва българската националност в Европейска Турция е най-уместната. Тази дейност на Стамболов е добра основа и за усилията в тази насока на следващите български правителства.

Същевременно министър-председателят лавира между интересите на великите сили, за да издейства максимално благоприятни условия и придобивки за България. Всъщност това е любимата тактика на малките страни, които обективно разполагат с по-ограничени външнополитически възможности. В изпълнение на тази тактика Стамболов експлоатира дръзкото поведение на България срещу руската официална политика, за да спечели благоприятното отношение на Турция и Западните велики сили към българските национални искания. Такава е логиката на международните отношения, където се води борба на интереси. Влошаването и скъсването на българо-руските отношения повишава стойността на България пред повечето западни сили. Това обаче не означава поставяне на страната под безразделното господство на някоя сила, била тя Англия или Австро-Унгария, както като правило се отбелязваше в бившата съветска историография и някои по-стари български исторически изследвания.

Българският премиер се опитва да се възползва и от противоречията между самите западни сили. Характерни в това отношение са неговите опити да експлоатира австро-италианските противоречия на Балканите през 1888 г., за да издейства придобивки за българското население в Европейска Турция. Наистина, тогава българската дипломация е тласната към активност от италианския посланик в Цариград барон Алберто Бланк, но Стамболов охотно поема предоставената надежда. Всъщност италианската дипломация е недоволна от прекаленото за нея приятелство между България и Австро-Унгария и поставя пръст в най-чувствителното място на българо-австрийските отношения - Македония. И действително, дипломатическата интрига на барон Бланк има за резултат няколкомесечни тежки недоразумения и противоречия между Виена и София. Българската многопосочна външнополитическа акция през 1888 г. не дава резултат, но през 1890 г. Стамболов издейства правото Българската екзархия да изпрати владци в Скопие и Охрид. Тогава, за да неутрализира английския престиж в София, Австро-Унгария също съветва султана да удовлетвори българските църковни претенции.

Същевременно Стамболов не отбягва и преговори с представители на Русия за подобряване на отношенията между двете страни, като обаче не отстъпва пред руското искане за отстраняване на Фердинанд. Според него князът е символ на независимостта на България. При това българският премиер разграничава отношението си към руския народ и към руската официална политика. При управлението на Стамболов България дава убежище на руски и украински революционери "нихилисти" въпреки протестите на Русия и бележките на някои западни държави. Имало е влошаване на отношенията между Русия и други балкански държави, например между Петербург и Белград при управлението на крал Милан след Берлинския конгрес. Възникват и "митнически войни" между Австро-Унгария и Сърбия, съпроводжани с националистическа пропагандна дейност, но българо-руските противоречия добиват особено драстични форми.

Именно през 1885-1886 г. за пръв път външнополитическата ориентация се откроява като ясен разграничителен белег на политическите партии в страната. Ще бъде пропуск, ако не се отчете настъпилата промяна в политическите настроения на обществото. Годишите на благодарствено преклонение пред освободителката Русия остават назад и на преден план излизат по-прагматични зрели възгледи по въпроса за външнополитическата ориентация на България. Първите успешни резултати в борбата за национална еманципация правят българските политици и дипломати болезнено чувствителни към каквато и да е опека от страна на чужди сили. В последна сметка на българската политическа сцена широка и трайна популярност придобиват противоречията между "фили" и "фоби".

Допреди години в българската историопис господстваше тезата за икономическата предопределеност на това разделение. По същество основната причина за възникването на противоруски настроения сред голяма част от деловите среди и интелигенцията е обезсърчението от руската позиция и възможности по важния национален въпрос, като се сочат резултатите от Берлинския конгрес и Съединението. Тъй като Русия не може сама да се наложи над западните държави, русофобите поставят акцента върху значението на западноевропейската политика. Естествено, не бива да се пренебрегва политиката на някои западни велики сили за ограничаване на руското влияние в България, както и обстоятелството, че Русия няма съществени стопански интереси в страната. По тези съображения българските делови среди се свързват бързо със Западна Европа, но главната причина за преориентирането на голямата част от тях към Австро-Унгария, Англия и други западни страни има политически характер. Дори редица дейци, широко известни като русофили, имат по-значителни икономически интереси от стопанските си връзки със Западна Европа, отколкото с Русия. Успехът със Съединението допълнително укрепва прозападната ориентация. Така че, тук става дума за две доктрини по въпроса за осъществяването на българските национални стремежи: с помощта на Русия или с поддръжката на някои западни велики сили.

При Бисмарк и Стамболов патриотичните подбуди са безспорни. Когато през 1889-1890 г. България преговаря с великите сили и сключва търговски спогодби, Стамболов заема възможно най-твърдата позиция в защита на българските национални интереси. Например, при разговорите между Стамболов и австро-унгарския генерален консул в София Ст.Буриан българският министър-председател се държи толкова дръзко, че се налага намесата на монарха, за да се подновят. През тези години се сключват възможните за България търговски споразумения. Успоредно с това Стамболов задържа железопътните линии като държавна собственост и отклонява домогванията на някои чужди фирми. Показателни са думите му, че ако в момента България няма необходимите финансови и технически средства да разработва природните си богатства, нека те да останат за бъдещите поколения.

Ако за западноевропейските политици, дипломати и журналисти може да се подхвърли обвинението, че хвалят Стамболов поради интересите на техните страни, тогава какво да се каже за мнението на неговите противници. На 19 май 1894 г. /след оставката на Стамболов/ началникът на Азиатския департамент на руското Министерство на външните работи Зиновиев признава пред граф Ламсдорф, че разбира грубите грешки, извършени от Русия в негово време. Негови са и думите за патриотичните мотиви на българския премиер. Едва ли са само пристрастни оценките за Стамболов, да-

дени от биографа му А.Биман и Рихард фон Мах. И двамата познават доста отблизо българския министър-председател. Явно патриотичните му подбуди се признават от неговите приятели, но и от немалко врагове. Междувременно Стамболов се оказва труден човек за всички чужди дипломати. Държавник с огромен опит на революционер и политик, той умело защитава интересите на България.

Съществуват отделни мнения, че антируската политика на Стамболов докарала злини на България, тъй като "обидената" освободителка никога повече не проявила благосклонност към българския национален въпрос в необходимите размери. Т.е. българо-руските отношения повече не могли да се подобрят до исканата степен и Русия "фатално" прехвърлила своите симпатии към Сърбия. Подобно гледище е идеалистическо и не държи сметка за господстващата роля на интереса в международната политика. В случая емоционалните причини имат допълнително значение. То е нихилистично и спрямо националното ни достолепие и по същество препоръчва едно "черногорско" поведение на сателит, без гаранция за отведен резултат. Тук не се има предвид, че руската позиция от Сан Стефано се развива и не може да остане същата както през 1878 г., нещо, което се подчертава и от самата руска дипломация. България имаше военна съюзническа конвенция с Русия, но тя я изостави унижена и паднала на колена през Междусъюзническата война. Въпреки че тогава евентуална руска подкрепа беше единственият шанс България да се запази в орбитата на руската балканска политика. Сърбия нямаше съюзен договор с Русия, но Руската империя обяви обща мобилизация на 31 юли 1914 г. в подкрепа на своето протеже, въпреки явната опасност от световна война. Явно в случая глобалните интереси на Русия и нейните съюзници налагат това решение, тъй като историческата руска балканска политика има Сърбия като преграда пред австро-германското проникване на Балканския полуостров. Вследствие на това руската дипломация за ужас на българските русофили изоставя санстефанската идея и заема становище за равновесие на българските и сръбски интереси, което съществено накърнява законните наши национални въжделения. Разбира се, тук отново стигаме до традиционното различие между глобалните и често егостични интереси на великите държави и справедливите, но слабо защитими интереси на малките страни. Впрочем, балканската история през десетилетията след Втората световна война още веднъж доказва, че въпреки сателитната позиция на България към бившия СССР /най-угодническа в сравнение с полтиката на другите бивши социалистически страни/, съветската дипломация повече държеше сметка за "дисидентката" Югославия. И сега Русия не забравя да подкрепи сръбските интереси.

Паралел може да се направи и в отношението на двамата държавници към опозицията. След обединението на Германия всесилният канцлер с ожес-

точение води борбата срещу Партията на католическия център, тъй като я счита за главен противник срещу привилегированото положение на Прусия в Германската империя. Така става реалност неговата "културкампф" /Борба за култура/, изразяваща се в поредица закони срещу Католическата църква. Те се съпровождат с интернирания на католически свещеници, конфликт с папата и др. След това Бисмарк успява да прокара в Райхстага "изключителния закон" против социалистите, забраняващ тяхната партия от 1878 до 1890 г. Бисмарк обаче действа срещу своите противници със законни средства, въпреки че в края на управлението си се изкушава чрез държавен преврат да продължи забраната на Социалдемократическата партия и го препоръчва на монарха.

Стамболов също проявява присъщата си енергичност в действията си срещу опозиционните сили. Той не се поколебава да се намеси в работите на Светия синод и да репресира митрополит Климент. За да улесни женитбата на княза за Мария Луиза Пармска, Стамболов подтиква Народното събрание да измени чл.38 от Търновската конституция, изискващ първият български престолонаследник да има източноправославно изповедание. Това поразява дори неговите сподвижници, които неохотно го подкрепят. Естествено при управлението на Стамболов функционират опозиционни партии и печат. Създава се Българската социалдемократическа партия. Същевременно атентатите и диверсиите на русофилите създават екстремална обстановка и предизвикват ответни репресии и съдебни процеси. Не бива да се забравя, че жертва на русофилски терористични акции стават българският дипломатически агент в Цариград д-р Георги Вълкович, министър Белчев и др. Популярен е обаче изразът на Стамболов за "вътрешното убеждение", т.е., ако сметне, че нещо е в интерес на страната, ще го прокара дори и да не е съобразено с конституцията.

Вероятно Стамболов е познавал добре похватите и постиженията на Бисмарк, тъй като широко прилага подобни действия. Двамата държавници демонстрират самостоятелност спрямо управляващите монарси. Германският кайзер Вилхелм I е нещо като император при канцлера, а Фердинанд поради вътрешни и международни причини е в подобно положение спрямо Стамболов. По същество започналият конфликт между княз Фердинанд и министър-председателя Стамболов е борба между двете тенденции във вътрешнополитическия живот - силно правителство и конституционен монарх - надмощие на монарха и послушни правителства. След Стамболов до Първата световна война никой не оспорва по такъв сериозен и остър начин действията на владетеля.

Нещо общо има и в политическия край на двамата държавници, които подават оставки и напускат властта след разрыв в отношенията с монарсите. Бисмарк многократно експлоатира своя авторитет в интерес на държа-

вата и често заплашва с оставка, когато е убеден, че трябва да прокара свое уместно решение. В историята на дипломатията се показва неговата роля в Австро-пруската война от 1866 г. Когато австрийската армия е разбита при Садова /Кьонингрец/, пруските генерали пожелават да продължат и да влязат във Виена. Тогава Бисмарк чрез заплахата да подаде оставка убеждава Вилхелм I и генералитета да не предприемат такава излишна стъпка. Историята доказва, че неговата преценка е била правилна. През 1890 г. поради разногласия с новия кайзер Вилхелм II, Бисмарк за пореден път подава оставка, която е приета.

Стефан Стамболов също многократно използва това "оръжие" в своята вътрешнополитическа дейност. След избора на Фердинанд Саксбургготски за княз на България и идването му в страната, Стамболов подава оставка, но отстъпва пред молбата на младия и още неопитен княз да продължи ръководството на страната. След женитбата на княза и раждането на престолонаследника Борис, Стамболов преценява, че короната е получила известна стабилност и отново моли за оставка. Оставката през пролетта на 1894 г. е последна в държавническата му дейност.

Княз Ото фон Бисмарк имаше щастието да изгради, управлява и да се радва на обединена Германия. След напускане на канцлерския пост той се отдаде на писане на спомени. Т.е. получи се максимален вариант на благосклонен завършек на неговата продължителна политическа и дипломатическа работа и лична реализация. Пред Стамболов след 18 май 1894 г. се откриха два пътя. Първият изискваше спазването на правилата на политическата игра и макар със сътресения, съхраняването му за бъдеща политическа и дипломатическа работа, за която той имаше дарба. Вторият път водеше почти неминуемо към трагичен завършек, но в историята той се избира от малцина. На практика отношенията между Стамболов и неговите политически противници излязоха извън правилата на политическата игра. Бившият министър-председател не се примири и имаше безспорната смелост да казва истини за княза и политическите си врагове пред кореспонденти на западни вестници, чужди дипломати и др. Вестник "Свобода" продължи атаките срещу новото правителство на К.Стоилов и срещу монарха. Еуфорията при падането на Стамболов обещава да премине и той щеше да се превърне в страшна опозиционна фигура. И тук се появява убийството "по целесъобразност". Получи се фатално съчетание на отмъстителността на вътрешнополитически и лични мотиви със съображения от чуждестранен характер, а управляващият кабинет не направи елементарно необходимото, за да обезпечи неговата сигурност. Писмото на Стамболов "Кроежът за убиването ми" от 16 март 1895 г. е поразяващ предсмъртен документ в европейската политическа история. Досега, въпреки наличието на немалки

документални свидетелства, не е направено достатъчно пълно осветляване на неговото убийство през 1895 г.

Все пак Стамболов имаше щастието да работи по време на Съединението, да бъде регент през изключително тежко и отговорно време. През годините на Стамболовия кабинет се извърши модернизацията на страната, а нейното образователно дело прави впечатление на тогавашна Европа. Чуждестранните военни аташета докладваха, че превъоръжената и реорганизирана българска армия е най-силна на Балканите, наред с турската, а събитията през 1912-1913 г. показаха, че тя победи и турската войска. За жалост при кулминационните военни събития през 1912-1918 г., когато биеше часът за българския национален идеал, блестящите военни победи на българския войник не се съчетаха с наличието на дипломати и политици от величината на Стамболов. Качествата на редица тогавашни държавници изглеждат жалки в сравнение с личността на Стамболов, а отделни допуснати грешки и досега оставят у нас огорчението от пропуснатите възможности.

Историята може да бъде жестока и често пъти съдбата "раздава" неравностойни възможности. В последната четвърт на XIX в. обществеността на развитите западноевропейски страни в годините на национален, икономически, политически, колониален и културен възход, едва ли би се заинтересувала от ежедневието на едно балканско васално княжество. Годините 1885-1894 предоставят една от редките възможности, когато българският въпрос сериозно привлича вниманието на европейската политика и става едно от звената в международните дипломатически комбинации. Именно през 1886-1887 г. България става гореща точка на европейската международна криза. Българският въпрос става причина за рухването на Съюза на тримата императори и за нови отношения между великите сили. По време и непосредствено след българската криза от 1886-1887 г. започнаха процесите на руско-френското сближение, увенчали се с Френско-руския съюз от 1891-1893 г.

Въпреки непризнатия международен статут на Фердинанд, българските стопански, дипломатически и културни успехи задържаха вниманието на Европа в най-активна степен чак до падането на Стамболов. Като правило, посочените резултати се отъждествяваха с името на Ст.Стамболов.

Абсолютна независимост няма и сигурно Стамболов го е знаел, но стремехът към национална еманципация и защитата на родните интереси и до столетие са толкова примамливи и справедливи, че никоя нация и държава, която уважава себе си, не може да мине без тях. С това политикът и държавникът Стефан Стамболов остава като върховно постижение в нашата нова история и пример за съвременността.

Така в заключение неизбежно възниква и принципният въпрос: Предварително обречена ли е дързостта на Стамболов като пример на отношение между малка държава и велика сила. Уви, световната история ни предлага

толкова много горчиви примери на налагане на интересите на великите държави. Но за щастие, макар и по-рядко, съществуват и случаи, когато държави и нации с по-ограничени мащаби успяват да отстоят своята идентичност и самочувствие. България при управлението на Стамболов е една от тях.